

Гончаренко О.В.

Аналіз досвіду статево-рольового виховання учнів у середніх навчальних закладах України в 1940–1950-х рр.: стан, проблематика та перспективи

Гончаренко Олена Володимирівна, викладач

Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка, м. Суми, Україна

Анотація. У статті представлено результати дисертаційного дослідження з проблеми статево-рольового виховання учнів у середніх навчальних закладах України в 1940–1950-х рр. Розкрито стан розробки зазначеної проблеми в історико-педагогічній науці, теоретично обґрунтовано та практично продемонстровано доцільність використання гендерного підходу до аналізу досвіду статево-рольового виховання учнів у середніх навчальних закладах в історико-педагогічній ретроспективі.

Ключові слова: статево-рольове виховання, гендерний підхід, прихований навчальний план

Постановка проблеми. Наукове вирішення сучасних завдань розбудови української національної освіти неможливе без урахування досвіду минулих поколінь, зокрема тих періодів вітчизняної історії, які виявились багатими на суспільно-політичні події. Осмислення історичних основ розвитку країни, її соціостатевої стратифікації, внутрішньої (гендерної та сімейної) політики в поєднанні з соціокультурним контекстом показує, що вони здатні істотно впливати на соціальні статуси жінок і чоловіків у найрізноманітніших сферах життєдіяльності, в тому числі й у сфері виховання учнівської молоді, задаючи патріархатну гендерну схему.

Попри активне вивчення теоретичних й практичних аспектів проблеми статево-рольового виховання учнів середніх навчальних закладів, недостатньо залишається її розробленість в історико-педагогічній науці крізь призму гендерного підходу. У цьому контексті на особливу увагу заслуговує період 1940–1950-х рр., коли в системі середньої освіти сформувалося та активно впроваджувалося статево-рольове виховання, що передбачало акцентоване протиставлення статевих відмінностей у світогляді та поведінці учнів й учениць, обмеження індивідуального простору саморозвитку хлопців та дівчат межами статі і статево-рольових відносин.

Аналіз актуальних досліджень і публікацій. Розуміння передумов формування статево-рольового підходу до виховання учнів у середніх навчальних закладах за часів СРСР стає можливим завдяки вивченню робіт видатних радянських науковців П. Блонського, А. Залкінда, А. Макаренка, М. Рубінштейна, В. Сухомлинського та ін. Аналіз досвіду виховання учнів за статтю в умовах роздільного навчання у 1943–1954 рр. представлений у публікаціях Д. Азбукіна, В. Болдирєва, В. Колбановського, К. Львова, В. Потьомкіна, О. Раєвського, М. Тимофєєва та ін.

Вагоме теоретичне значення для вивчення проблеми врахування соціостатевого компонента в процесі виховання підростаючого покоління мають роботи сучасних дослідників Т. Дороніної, І. Ковальчук, А. Мудрика, Т. Рєпіної, Л. Столярчук, Л. Штильової та ін. Серед історико-педагогічних досліджень значний інтерес становить науковий доробок Л. Гошуляк, Т. Кравченко, В. Кравця, О. Петренко, А. Пижикова, М. Потапової, Л. Прєснякової, Н. Слюсаренко та ін. Окремі аспекти формування статево-рольового підходу до виховання учнів у середніх школах в контексті гендерної та сімейної політики СРСР висвітлені в роботах С. Айвазової, О. Здравомислової, І. Кльоциної, І. Кона, О. Хасбулатової, Ж. Чернової, О. Ярьської-Смирнової та ін.

Проте проведений аналіз літератури з проблеми свідчить, що на сьогодні відсутні дослідження і публікації, які були б безпосередньо присвячені вивченню досвіду статево-рольового виховання учнів у середніх навчальних закладах України в період 1940–1950-х рр. з позиції гендерного підходу.

Метою статті є вивчення з позиції гендерного підходу досвіду статево-рольового виховання учнів у середніх навчальних закладах України в 1940–1950-х рр.

Методологічною основою дослідження є розуміння гендеру як змінюваної та соціокультурно зумовленої категорії. Визначальними для нашого дослідження стали положення гендерної теорії про те, що біологічна стать не є універсальною першопрічиною статево диференційованих характеристик, соціальних ролей і статусу людини в суспільстві.

Виклад результатів дослідження. Вивчення проблеми статево-рольового виховання учнів у навчальних закладах в 1940–1950-х рр. показало її недостатню дослідженість у вітчизняній історико-педагогічній науці. Так, радянські науковці оцінювали розвиток педагогічних процесів зазначеного періоду передовсім з ідеологічних позицій, зосереджуючись лише на здобутках та ігноруючи реальні проблеми. Сучасні дослідники висвітлюють загальний розвиток вітчизняної школи в руслі суспільно-політичних трансформацій, зосереджуючись на труднощах в освіті за часів Великої Вітчизняної війни та реформуванні школи в післявоєнний період у напрямку політехнізації.

Нині з'явилася можливість аналізувати досвід виховання за статтю в історико-педагогічному розрізі на основі новітньої методології, яка враховує соціостатевий аспект виховної практики. Маємо на увазі гендерний підхід, який передбачає, що відмінності в поведінці та сприйнятті чоловіків і жінок визначаються не так їх фізіологічними особливостями, як вихованням на основі поширених в даній культурі уявлень про сутність чоловічого і жіночого. Таке конструктивістське розуміння статі передбачає переборення стереотипів ієрархічності, дискримінації, асиметрії в навчально-виховному процесі й визначає принципово новий підхід до інтерпретації освітніх проблем [1, с. 479].

Уважаємо за доцільне наголосити, що, відповідно до методологічного інструментарію, який використовують науковці (статево-рольовий або гендерний підход), різняться судження щодо специфіки врахування соціостатевого компонента в процесі виховання учнів та учениць як представників статі. Ознакою статево-рольового підходу до виховання є підкреслення біологічної зумовленості виховного процесу, необхідності

виховання учнів різних статей у дусі суворого дотримання відповідних соціостатевих ролей та формуванні якостей, вмінь і навичок статево-типізованої поведінки, які відповідають соціальним вимогам суспільства. Натомість особливістю гендерного підходу до вивчення означеної проблеми є виявлення і доведення соціально-культурної сконструйованості статево-рольової теорії, сформованої під впливом соціостатевої стратифікації суспільства та стереотипів щодо соціальних ролей чоловіків і жінок.

Зіставлення сутнісних ознак сучасних методологічних підходів до аналізу проблеми дослідження (статево-рольового і гендерного) дозволяє обґрунтувати правомірність використання в історико-педагогічному дискурсі категорії «статево-рольове виховання». Спираючись на концептуальні напрацювання сучасних педагогів-гендерологів (Т. Голованова, Т. Дороніна, І. Кльоцина, Н. Кугова, О. Луценко, Н. Павлушенко, Л. Штильова та ін.) під статево-рольовим вихованням розуміємо диференційоване ставлення до хлопців і дівчат як представників протилежних і нерівноцінних груп, що реалізується через цілеспрямовану орієнтацію їх на нерівнозначні функціональні ролі в сім'ї й суспільстві, нерівноцінні види діяльності та різні життєві стратегії [6, с. 145].

Вивчення праць провідних гендерологів (О. Здравомислова, І. Кльоцина, А. Темкіна, О. Хасбулатова, Ж. Чернова, О. Ярьска-Смирнова та ін.) показало, що використання гендерного методологічного інструментарію до аналізу виховного досвіду в історико-педагогічній ретроспективі дозволяє виокремити соціокультурні чинники, які зумовили відновлення статево-рольового виховання учнів в межах середньої освіти у 1940–1950-х рр. З-поміж них, на нашу думку, провідне місце займає урядова політика держави відносно громадян різних статей, зокрема гендерна політика (діяльність або бездіяльність державних інституцій щодо забезпечення рівних прав, свобод, можливостей для жінок і чоловіків [2, с. 79]) та сімейна політика (діяльність держави відносно громадян з сімейними обов'язками [5, с. 140]).

Аналіз специфіки радянської гендерної політики та етапів її реалізації дозволяє стверджувати, що: по-перше, егалітарні пріоритети зразка 1920–30-х рр. щодо рівності статей у всіх сферах соціального життя на початку 1940-х рр. набули прагматичного характеру – жінка стала розглядатися як важливий людський ресурс для розв'язання виробничих і демографічних завдань країни; по-друге, в радянському суспільстві закріпився етакратичний гендерний порядок (історично задані зразки владних відносин між чоловіками і жінками, які існують в суспільстві на інституційному, ідеологічному, символічному та повсякденному рівнях [3, с. 6]) з двома різними за змістом і призначенням гендерними контрактами для громадян різних статей (контекстуально обумовлені, ієрархічно структуровані зразки взаємодії статей, що приписують різні гендерні ролі і статуси різним сферам суспільного життя [Там само]): для чоловіків – контракт «будівника / захисника комунізму» – виконання обов'язку перед країною без врахування сімейних обов'язків, для жінок – контракт «працюючої матері» – поєднання професійних і материнських обов'язків. У руслі зазначених трансформа-

цій відбувся відхід від принципу рівноправ'я статей у всіх сферах соціального життя (в тому числі і в системі освіти), укріплення тенденції до традиційного розподілу соціальних ролей між чоловіками й жінками (образ матері як домінуючої фігури в родині стає основним в тогочасній жіночій освіті, в чоловічій освіті панує образ захисника Батьківщини).

До чинників формування статево-рольового підходу до виховання учнів середніх навчальних закладів слід віднести андроцентричну психолого-педагогічну теорію з означеної проблеми, у змісті якої в повній мірі відбилась гендерна та сімейна політика радянського уряду – від егалітарних закликів про рівність статей (А. Залкінд, В. Колбановський, Ф. Корольов, К. Львов, Б. Райков, Л. Раскін та ін.) до традиційних цінностей щодо «природного» призначення статей у поєднанні з марксистськими ідеалами відносно «розкріпачення» жінок (Д. Азбукін, П. Блонський, В. Болдирев, А. Макаренко, В. Потьомкін, О. Раєвський, В. Сухомлинський, М. Тимофеев та ін.). Застосування гендерного аналізу до вивчення поглядів науковців-чоловіків дозволяє стверджувати, що вони в переважній більшості були зумовлені потребою коментувати і виправдовувати партійні рішення, слугувати засобом впливу на маси та методом диктату гендерної ідеології комуністичної партії, через який закріплювався гендерний порядок.

Отже, вважаємо за доцільне наголосити, що установка на врахування фактору статі у вихованні учнів закладається на державному рівні і реалізується через конкретну практику навчально-виховної роботи в освітніх установах. В межах шкільної освіти відбувається засвоєння прийнятих в даному соціокультурному середовищі соціостатевих норм й цінностей, стереотипних моделей чоловічої і жіночої поведінки, передача досвіду міжстатевих відносин через так званий «прихований навчальний план» (особлива структура й стиль спілкування, підбір завдань і прикладів, що впливають на учнів опосередковано, примушуючи їх приймати нав'язану суспільством роль [4, с. 60]).

Застосування поняття «прихований навчальний план» з позиції гендерного підходу (закріплює стереотипні моделі чоловічої і жіночої поведінки разом із сексистськими визначеннями статей [7, с. 47]) до вивчення проблеми виховання за статтю в історико-педагогічному розрізі дозволяє викрити невидимі механізми статево-рольової соціалізації учнів через систему освіти, за допомогою яких радянською шкільною системою виконувалось державне замовлення на формування особистості громадянина визначеного гендерного типу відповідно до встановленого гендерного порядку. При цьому до елементів прихованого навчального плану в контексті статево-рольового виховання відносимо: цілі та основні напрямки виховання учнів різних статей, зміст навчальних планів і програм, форми й методи навчально-виховної роботи, результати, які впливають на ефективність процесу статево-рольового виховання тощо.

Аналіз нормативно-правової бази освітньої політики Української РСР в період 1940–1950-х рр. (наказ про військову і фізичну підготовку учнів середніх шкіл, 1941 р.; постанова про введення роздільного навчання хлопців і дівчат, 1943 р.; постанова про організацію педагогічного класу при жіночих середніх школах,

1945 р.; постанови щодо організації чоловічих спецшкіл-інтернатів з англійською мовою навчання й суворівських училищ, 1946 р.; постанова про введення спільного навчання, 1954 р.; наказ про запровадження виробничого навчання у школах УРСР, 1956 р. та ін.) і змін у навчальних програмах (окреме вивчення «Військової справи» учнями обох статей, 1943 р.; введення педагогіки, стенографії та рукоділля для дівчат, 1946 р., повернення до навчально-виховного процесу середньої школи трудового навчання та експериментування з виробничою підготовкою старшокласників обох статей, 1954–1956 рр. та ін.) дозволяє виокремити етапи та тенденції розвитку статево-рольового виховання в межах середньої освіти в досліджуваній період: I етап – 1941–1943 рр. – підготовчий – впровадження статевої диференціації у навчально-виховний процес середніх навчальних закладів (окреме навчання учнів різних статей на заняттях з військово-фізичної підготовки за різними програмами); II етап – 1943–1954 рр. – роздільне навчання і виховання учнів різних статей (подальша статева диференціація навчально-виховного процесу в середніх школах з метою впровадження різних моделей соціалізації хлопців і дівчат відповідно до гендерних контрактів «захисника Вітчизни» і «працюючої матері»); III етап – 1954–1960 рр. – диференційований – відтворення в межах трудової підготовки соціостатевого розподілу праці.

Метою статево-рольового виховання в межах середньої освіти протягом досліджуваного періоду стало введення статево-диференційованих моделей соціалізації для учнів різних статей. Основним завданням виховання учениць стала підготовка їх до майбутньої ролі «працюючої матері», які поєднують професійну зайнятість та активність в публічній сфері з материнськими обов'язками і побутовим обслуговуванням родини. В процесі виховання учнів чоловіча роль представлялась лише як необхідність виконання суспільного обов'язку (в залежності від потреб часу та державних інтересів виховували воїнів-захисників Вітчизни або працівників соціалістичного господарства).

Вивчення навчальних програм і шкільних планів навчально-виховної роботи дозволяє виокремити основні напрями статево-рольового виховання учнів та учениць, в яких простежуються ознаки прихованого навчального плану:

1) Військово-фізична підготовка передбачала опанування нарізно учнями та ученицями предметів військового спрямування (стройова підготовка, стрільба, військова топографія і читання карт; для юнаків – спецкурс «Статути Червоної Армії» та участь у військових табірних зборах, дівчат – основи військово-санітарної справи) та виконання вправ військово-практичного характеру (для учнів-юнаків – ходіння на значні відстані і швидкості, походи, марші, бігання на витривалість, кроси з подоланням перешкод, стрибки через природні перешкоди, стрибки з вантажем; для учениць-дівчат – загартування організму шляхом гімнастичних вправ та ігор, набуття знань і практичних навичок з воєнного строю, стрільби, основ санітарії та гігієни). Аналіз військово-фізичної підготовки учнів різних статей свідчить про маскуліністську спрямованість і переважання маскуліністських цінностей сили й агресії у виховному процесі, що було необхідним у першій половині

1940-х рр. в умовах війни.

2) В ідейно-патріотичному вихованні для учнів-юнаків домінував образ відважного, дисциплінованого, фізично міцного і витривалого захисника Вітчизни, здатного на будь-яку жертву задля блага своєї країни; для учениць-дівчат орієнтиром слугував образ дівчини-комсомолки, яка займається маскулініним видом спорту, на рівні з чоловіками виступає активною учасницею суспільного життя громади та виробничого процесу і завжди готова до виконання репродуктивної функції, що розглядається як громадянський обов'язок кожної радянської жінки.

3) Трудове виховання організовувалось за принципом рівноправного залучення учнів та учениць до трудової сфери: при цьому варто зауважити, що юнаки оволодівали лише виробничими спеціальностями та набували початкового трудового досвіду; дівчата, окрім трудової підготовки, паралельно опановували традиційно «жіночі» ролі в межах навчального курсу «Домоводство». Таке трудове виховання передбачало відтворення в нових поколіннях соціостатевого розподілу праці, зі шкільної лави в свідомість учнів та учениць закладались стереотипи про «чоловічі» та «жіночі» професії, відбувалась подвійна орієнтація у вихованні дівчат (на материнство та пов'язане з ним подружнє життя, з одного боку, і на активність в професійній сфері, з іншого).

4) В руслі морального виховання соціалізація учнів та учениць як представників статі мислилась як виховання ідеальних громадян та громадянок країни, яким притаманні найкращі «чоловічі» та «жіночі» риси характеру, формувались статево-типізовані якості для побудови теплих стосунків в подружжі (честь, гідність, обов'язок – в юнаків; мудрість, стриманість, вимогливість – в дівчат) та моральних відносин між статями (благородне ставлення хлопців до дівчат, поблажливе ставлення дівчат до хлопців).

Серед форм статево-рольового виховання учнів та учениць у середніх навчальних закладах досліджуваного періоду слід виокремити статево-типізовану гурткову роботу: для учнів-юнаків функціонували виробничі майстерні, радіо-гуртки та гуртки короткохвильової, телеграфної і телефонної справи, гуртки автотракторної справи, водіння автомобіля та ін.; для учениць-дівчат – гуртки ручної праці, рукоділля та домоводства, педагогічні, гімнастичні й художні гуртки та ін. Організація диференційованої за статтю гурткової роботи продовжувала закріплювати в учнів різних статей стереотипні уявлення про «чоловічі» та «жіночі» види діяльності.

Результати аналізу публікацій у тогочасній педагогічній пресі показали, що з-поміж основних методів статево-рольового виховання учнів середніх навчальних закладів варто виокремити лекторії. Найтипівішими темами лекцій у роздільних школах були: «Молодь в боротьбі за мир», «Великі будівництва комунізму», «Новини в галузі техніки», «Міжнародне становище», «Історія Радянської Армії» та ін. – для учнів чоловічих шкіл; «Про соціалістичний гуманізм», «Що таке культурна людина», «Жінка у Вітчизняній війні», «Гігієна дівчини» та ін. – для учениць жіночих шкіл.

Стосовно результатів статево-рольового виховання учнів середніх навчальних закладів у 1940–1950-х рр.

варто відзначити, що застосування гендерної методології до аналізу зазначеної виховної практики розкриває її прагматичний і в деякій мірі дискримінаційний характер, зокрема відносно до жіночої статі. Адже, пропагуючи радість і славу материнства, офіційна гендерна ідеологія продовжувала закликати жінок, як і у перше десятиріччя радянської влади, працювати на «благо народу». Відповідно до цього, дівчата вже зі шкільної лави засвоювали необхідність поєднувати традиційну жіночу роль (дружини, матері) з професійною, а їх підготовка до майбутньої ролі «працюючої матері» в межах статево-рольового виховання активно здійснювалась в освітніх закладах. Результатом такого виховання учениць-дівчат ставало подвійне навантаження радянських жінок – материнство і пов'язане з ним подружнє життя, з одного боку, та участь в публічній сфері і, перш за все, в сфері професійної праці, з іншого. Натомість чоловіча і професійна роль в статево-рольовому вихованні учнів-юнаків представлялись

як тотожні, ніякі чоловічі прояви, окрім професійних, практично ніде не декларувались.

Висновки. В процесі виховання особистості за статтю особливу роль відіграє система шкільної освіти, в межах якої суспільство на інституціональному рівні організовує і направляє розвиток учня / учениці в залежності від статевої належності через організацію конкретної визначеної навчально-виховної практики.

Пропоноване дослідження не вичерпує всіх аспектів окресленої проблеми. Подальшого вивчення потребують питання, пов'язані з обґрунтуванням не виправданості статево-рольового виховання як історико-педагогічного досвіду, що призводить до перебування сучасної української системи освіти під дією прихованого навчального плану і процесів відтворення наявних (домінаторних) гендерних відносин у суспільстві та потреби ґрунтовного розроблення сучасної концепції виховання з обов'язковим урахуванням гендерного компонента.

ЛІТЕРАТУРА

1. Луценко О.А. Гендерна освіта й педагогіка / О.А. Луценко // Основи теорії гендеру : [навчальний посібник / відп. ред. М.М. Скорик]. – К. : «К.І.С.», 2004. – С. 476–503.
2. Мельник Т.М. 50/50: Сучасне гендерне мислення : [словник] / Т.М. Мельник, Л.С. Кобилянська. – К. : К.І.С., 2005. – 280 с.
3. Темкина А.А. Советские гендерные контракты и их трансформация в современной России / А.А. Темкина, А. Роткирх // Социологические исследования. – 2002. – № 11. – С. 4–15.
4. Фрумин И.Д. Вызов критической педагогики / И.Д. Фрумин // Вопросы философии. – 1998. – № 12. – С. 55–62.
5. Чернова Ж. Семейная политика в Европе и России: гендерный анализ / Ж. Чернова. – СПб. : Норма, 2008. – 328 с.
6. Штылёва Л.В. Фактор пола в образовании: гендерный подход и анализ / Л.В. Штылёва. – М. : ПЕР СЭ, 2008. – 316 с.
7. Ярская-Смирнова Е.Р. Одежда для Адама и Евы: очерки гендерных исследований / Е.Р. Ярская-Смирнова. – М., 2001. – 254 с.

REFERENCES (TRANSLATED & TRANSLITERATED)

1. Lutsenko O.A. Gender Education and Pedagogics / O.A. Lutsenko // Basis of the Gender Theory: tutorial / ed. M.M. Skoryk]. – K.: K.I.S., 2004. – P. 476-503.
2. Melnyk T.M. 50/50: Modern Gender Thinking: dictionary / T.M. Melnyk, L.S. Kobylianska. – K.: K.I.S., 2005. – 280 p.
3. Tiomkina A.A. Soviet Gender Contracts and Their Transformation in Modern Russia / A.A. Tiomkina, A. Rotkirkh // Sociological Investigations. – 2002. – № 11. – P. 4-15.
4. Frumin I.D. Critical Pedagogics Challenge / I.D. Frumin // Philosophic Issues. – 1998. – № 12. – P. 55-62.
5. Chernova Zh. Family Policy in the Europe and Russia: Gender Analysis / Zh. Chernova. – SPb.: Norma, 2008. – 328 p.
6. Shtylova L.V. Gender Factor in the Education: Gender Approach and Analyses / L.V. Shtylova. – M.: PER SE, 2008. – 316 p.
7. Yarskaya-Smirnova E.R. Clothes for Adam and Eve: Gender Investigations Studies / E.R. Yarskaya-Smirnova. – M., 2001. – 254 p.

O.V. Goncharenko. The Analysis of the Schoolchildren's Sex-role Education in the Ukrainian Secondary Educational Institutions of the 1940–1950's Experience: Condition, Issues and Prospects

Abstract. The article touches upon the results of the thesis, dedicated to the problem of the schoolchildren's sex-role education in the Ukrainian secondary educational institutions during the 1940–1950's. The author reveals the substance and the degree of the indicated problem in the historical-pedagogical science. The special attention is paid to the theoretical grounds and practical showing of the necessity of the gender theory implementation to the analysis of the experience of the schoolchildren's sex-role education in the secondary educational institutions in the historical-pedagogical retrospective.

Keywords: sex-role education, gender theory, hidden curriculum

Е.В. Гончаренко. Анализ опыта поло-ролевого воспитания учеников в средних учебных заведениях Украины в 1940–1950-х гг.: состояние, проблематика и перспективы

Аннотация. В статье представлены результаты диссертационного исследования по проблеме поло-ролевого воспитания учеников в средних учебных заведениях Украины в 1940–1950-х гг. Раскрыты степень разработки исследуемой проблемы в историко-педагогической науке, теоретически сформулирована и практически продемонстрирована целесообразность применения гендерного подхода к анализу опыта поло-ролевого воспитания учеников в средних учебных заведениях в историко-педагогической ретроспективе.

Ключевые слова: поло-ролевое воспитание, гендерный подход, скрытый учебный план